

UN TRISAGI NO CATALOGAT DE L'ANTIGA LITÚRGIA HISPÀNICA

per SEBASTIÀ JANERAS

El Trisagi en l'antiga litúrgia hispànica ha estat ja, i de bona hora, ben estudiat. Destaca en primer lloc l'estudi de dom Brou,¹ al qual cal afegir els de dom Gibert² i els que jo mateix li he dedicat.³ En la litúrgia hispànica, el Trisagi, que presenta dues formes: simple o farcit, i que pot ser en grec, en grec i llatí o només en llatí, apareix entre els ritus inicials de la missa en les festes principals. En concret, en nou ocasions:⁴

a) Trisagi simple: festa de Santa Maria (18 de desembre), Circumcisió, dilluns de Pasqua, diumenge octava de Pasqua i Ascensió;

b) Trisagi farcit: Pasqua, Pentecosta, Nadal, Epifania (*Apparitio*).

Ara bé, fora de la missa, l'antiga litúrgia hispànica coneix un altre Trisagi, testimoniati per l'Antifonari de Lleó. Apareix en mig d'una sèrie d'antífones per a unes lletanies o rogatives. En efecte, l'esmentat antifonari,⁵ als folis 255-256, presenta una sèrie d'antífones sota el títol *Incipiunt responsuria de letanias de clade dicendi* (f. 255). Al foli 256, un altre

1. L. BROU, «Etudes sur la liturgie mozarabe. Le Trisagion de la messe d'après les sources manuscrites», *Ephemerides liturgicae*, 61 (1947) p. 309-334.
2. J. GIBERT, «Il significato cristologico del Trisagio nella messa ispanica». A: G. FARNEDI (ed.), *Paschale mysterium. Studi in memoria dell'abate Prof. Salvatore Marsili (1910-1983)* (Studia Anselmiana 91 - Analecta liturgica 10), Roma 1986, p. 33-53. S'ocupa també del Trisagi en l'article «Influssi dell'Oriente nella liturgia ispanica, a *Liturgie dell'Oriente cristiano a Roma nell'anno mariano 1987-1988*, Ciutat del Vaticà 1990, p. 846-855.
3. S. JANERAS, «Le Trisagion. Une formule brève en liturgie comparée». A: *Comparative Liturgy fifty years after Anton Baumstark (†1948)*, volum que recull els treballs del Congrés internacional sota el mateix títol, en curs de publicació en les «Orientalia Christiana Analecta», a Roma. Bé que de caire general, s'hi tracta a bastament del Trisagi en la litúrgia hispànica. Cal afegir-hi encara: S. JANERAS, «Elements orientals en la litúrgia visigòtica», *Miscel·lània Litúrgica Catalana*, 6 (1995), p. 94-96; «Sobre un Trisagi grec de la litúrgia visigòtica», *Revista Catalana de Teologia*, 13 (1988), p. 365-369.
4. Les diverses formes que presenta el Trisagi hispànic i els manuscrits que l'assenyalen per a cada festa es poden veure còmodament en els articles esmentats de Brou i Gibert.
5. *Antifonario visigótico mozárabe de la Catedral de León* (Monumenta Hispaniae Sacra, Série litúrgica V, 2), Madrid-Barcelona-León 1953.

grup d'antífonas van precedides del títol *Item antiphone de quo suprae*. I entre aquestes antífonas, hi apareix el Trisagi, un autèntic Trisagi (f. 257-257v). Més avall encara (f. 257v-258), el manuscrit presenta un altra sèrie d'antífonas sota el títol *Item responsuria de letanias pro plubia postulanda* (f. 257v). I un altre grup d'antífonas (f. 258-259) va encapçalat per l'epígraf *Item antiphone de quo suprae* (f. 258),

El text del Trisagi, farcit, que apareix entre aquestes antífonas és el següent:⁶

Sanctus Deus, quem benedicit cherubin et adorat seraphin.
Sanctus fortis, quem glorificat corus angelorum laudantes.
Sanctus immortalis, dona nobis veniam et miserere nobis.

Es tracta d'un autèntic Trisagi farcit, no pas d'un text molt semblant al Trisagi, com diu Gibert: «La somiglianza di questo testo con la versione latina del Trisagio ispanico lungo è notevole».⁷ A més, el text d'aquest Trisagi és molt semblant, idèntic en les dues primeres frases, a un Trisagi d'Egipte, que n'ha de ser la font. El Trisagi grec apareix en un *ostrakon* egipci en grec,⁸ que presento aquí juntament amb el Trisagi de l'Antifonari de Lleó:

Ἁγὸς ὁ Θεός, ὃν ἀνυμνοῦσι τὰ χερουβὶμ καὶ προσκυνοῦσιν οἱ ἄγγελοι.
Sanctus Deus, qem benedicit cherubin et adorat seraphin.
Ἁγὸς ἰσχυρός, ὃν ἐνδοξάζει ὁ χορὸς τῶν ἁσωμάτων ἁγγέλων.
Sanctus fortis, quem glorificat corus angelorum laudantes.
Ἁγὸς ἀθάνατος, ὁ ἐν φάτνῃ τῶν ἀλόγων γνωρισθεὶς,
Sanctus immortalis, dona nobis veniam
ἐλέησον ἡμᾶς.
et miserere nobis.

Com es pot veure, el Trisagi hispànic és una adaptació del Trisagi grec. La primera frase és idèntica; la segona pràcticament també (suprimeix ἁσωμάτων —que equivaldria, en llatí, a: *incorporalium*— i afegeix *laudantes*), i la tercera és totalment diferent. De fet, el Trisagi grec sembla propi de Nadal (ὁ ἐν φάτνῃ τῶν ἀλόγων γνωρισθεὶς), mentre que l'hispànic és per a unes rogatives.

El fet que aquest Trisagi hispànic aparegui entre uns cants propis per a unes lletanies de rogatives no ha d'estranyar. També això era corrent en les processons de rogatives de la tradició bizantina. El *Typikon*

6. F. 257-257v del manuscrit; L Brou i J. Vives, *Antifonario visigótico mozárabe de la Catedral de León* (Monumenta Hispaniae Sacra, Serie litúrgica V, 1), Barcelona-Madrid 1959, p. 428.

7. J. GIBERT, *Il significato cristologico...*, p. 49.

8. Vegeu el text de l'*ostrakon* en F. CABROL, *Ostraka*, a DACL XIII/1, col. 80; també, amb traducció francesa, en S. PÉTRIDÈS, «Un tropaire byzantin sur un fragment de poterie égyptienne», *Échos d'Orient*, 3 (1899-1900,) p. 361-167. Cf. el que en dic en el meu article «Le Trisagion. Une formule brève en liturgie comparée».

de la Gran Església de Constantinoble prescriu el cant del Trisagi en forma responsorial durant les processons que, el primer de setembre, el 25 del mateix mes i el 6 de novembre, commemoren calamitats ocorregudes a la capital.⁹ La litúrgia romana també té dies de lletanies o rogatives, i a l'Edat Mitjana hi era cantat també el Trisagi, com testimonia la *Llegenda àuria* de Jacopo da Varazze, que cita el Trisagi per a les Lletanies Menors: *Sancte Deus, Sancte fortis, Sancte misericors et immortalis*.¹⁰ Aquesta pràctica era coneguda també en diverses esglésies de França on, a més, hom cantava, en el tercer apartat del Trisagi: *Sanctus Immortalis, qui tollis peccata mundi, miserere nobis*.¹¹ Un manuscrit beneventà, el *Vaticanus Reginensis lat. 334* (s. XI)¹² té també, entre les antífofes de rogatives, un Trisagi, molt pròxim, per cert, a un altre Trisagi hispànic, que apareix, només en grec, en l'Antifonari de Lleó, per a la festa de Pentecosta,¹³ i només en llatí¹⁴ per a la festa de Nadal en el mateix Antifonari de Lleó i en els manuscrits Toledo 35,5 i Brit. Mus. 30.844,¹⁵ per a la festa de l'Epifania en el manuscrit Brit. Mus. 30.844¹⁶ i per al dia de Pasqua en el manuscrit Toledo 35,5 i en el *Missale Mixtum*.¹⁷

Dono, doncs, reconstruït, el text grec de l'Antifonari de Lleó (que el dóna transcrit en caràcters llatins), seguit de la versió llatina del mateix antifonari i, en tercer lloc, el text del Reginensis 334:

Ἅγιος ὁ Θεός, ὁ ἐπὶ τῶν χερουβὶμ καθιζόμενος ὁ μόνος ἀκατάληπτος.

Sanctus Deus, qui sedes super cherubin, solus invisibilis.

Sanctus Deus, qui sedes super cherubin, solus invisibilis (Reg. 334).

Ἅγιος ἰσχυρός, ὁ ἐν ὑψίστοις δοξαζόμενος φωναῖς ἀγγελικαῖς.

Sanctus fortis, qui in excelsis glorificaris vocibus angelicis.

Sanctus fortis, qui Dei Genitricis orationem suscepisti (Reg. 334).

Ἅγιος ἀθάνατος ὁ μόνος ἐν εὐοπλαγνίᾳ Σωτὴρ.¹⁸

Sanctus immortalis, qui solus es immaculatus Salvator.

Sanctus immortalis, tu solus immaculatus Salvator (Reg. 334).

9. Cf. J. MATEOS. *Le Typikon de la Grande Église*, I (Orientalia Christiana Analecta 165), Roma 1962, p. 6-7, 44-45 i 92-93.

10. M'he servit del manuscrit 173 (LXIX) de Vic, sense foliar. Com és sabut, hi ha una antiga versió catalana de la *Llegenda àuria* del segle XIV, que tradueix: *Sant Déus, sant fort, sant misericordiós e no-mortal, mercè ayes de nós*. Cf. Ch. S. MANEIKIS KNIAZZEH i E.. NEUGAARD. *Vides de sants rosselloneses*, vol. II, Barcelona 1977, p. 474.

11. Cf. A. GASTOUE. *Le chant gallican*, París 1939, p. 20-25.

12. Procedent, segons Dom Wilmart, del monestir benedictí de Sora. Cf. BROU, *Études...*, p. 325.326.

13. F. 209v-210.

14. Malgrat les variants, es tracta del mateix text, com ja creia BROU, *Études...*, p. 321. No és del mateix parer GIBERT, *Il significato...*, p. 39; *Influssi...*, p. 851.

15. Antifonari de Lleó, f. 71v-72; Toledo 35,5 f. 67; Brit. Mus. 30.844, f. 68.

16. F. 129.

17. Toledo 35,5, f. 187-187v; *Missale Mixtum* (PL LXXXV, 479).

18. El manuscrit diu: *ho monos henea spalagnia soter*, frase que, després dels intents d'interpretació de Brou i Gibert, em sembla haver resolt en la forma que presento aquí. Cf. JANERAS, *Sobre un Trisagi en grec...*, citat a la nota 3.

Com a conclusió, cal dir que, a les nou ocasions al llarg de l'any litúrgic en què apareix un Trisagi en l'antiga litúrgia hispànica, cal afegir-hi el Trisagi en ocasió de les rogatives. A més, si per a aquestes solemnitats, els manuscrits ens ofereixen, a més del Trisagi simple, únicament un sol text de Trisagi farcit (prescindint de les variants),¹⁹ en grec o en llatí, amb el Trisagi de les rogatives tenim un altre exemple de Trisagi farcit, amb un text diferent, que té com a font un Trisagi alexandrí.

19. Essencialment, la diferència entre el grec (ὁ μόνος ἐν εὐσπλαγγνίᾳ σωτήρ) i el llatí (*qui solus es immaculatus Salvator*) en la tercera frase, i els versets que vénen a continuació. Vegeu-ne el text sencer en els articles esmentats de Brou i de Gibert.